

Bartmiński, Jerzy

Lubelska etnolingwistyka

Analecta 11/1-2(21-22), 29-42

2002

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Bartmiński

UMCS

LUBELSKA ETNOLINGWISTYKA

1. Wstęp

Badania etnolingwistyczne w Lublinie – skupione wokół *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (1980, 1996, 1999) i rocznika „Etnolingwistyka” – początkowo obejmowały tylko polszczyznę ludową, jako że rozwinęły się w latach 60. i 70. na pograniczu dialektologii i folklorystyki, jednak w miarę postępu prac rozszerzały się na polszczyznę ogólną, na jej wewnętrzne, stylowe i gatunkowe zróżnicowanie, w kolejności na aspekty porównawcze, międzyjęzykowe, zwłaszcza w płaszczyźnie semantycznej i aksjologicznej, a równocześnie niejako równolegle rodziły szereg pytań ogólnych i problemów teoretycznych. Ostatecznie usytuowały się w nurcie lingwistyki antropologiczno-kulturowej i kognitywnej.

Prezentacji lubelskiej etnolingwistyki dokonam więc, pokazując kolejne etapy jej rozwoju, a zakończę krótką charakterystyką syntetyczną. Najpierw powiem o badaniach języka folkloru na tle gwary, potem o koncepcji słownika stereotypów i symboli ludowych, którego pierwsze zeszyty zaczęły się ukazywać od roku 1996; w kolejności o teoretycznych aspektach tych badań i najważniejszych zagadnieniach, które stawały się tematami ogólnopolskich konferencji, a dalej o rozszerzeniu prac na język ogólny oraz o zrealizowanych lub będących w toku projektach badawczych.

2. Język folkloru na tle gwary potocznej

Punktem wyjścia etnolingwistyki lubelskiej były badania dialektologiczne. Podejmował je na UMCS prof. Paweł Smoczyński, inicjator i twórca nieopublikowanego *Atlasu gwar Lubelszczyzny*, oraz prof. Leon Kaczmarek, który zainicjował nagrywanie regionalnych tekstów ludowych. Nagraniom tym nowe, ważne

– folklorystyczne i kulturowe – ukierunkowanie nadała w roku 1961 prof. Maria Renata Mayenowa z IBLu. Na jej zamówienie zaczęto utrzymywać teksty gwarowe w całej ich gatunkowej różnorodności, więc zarówno potoczne rozmowy, opowiadania, relacje o życiu, pracy, wspomnienia, jak też pieśni, bajki, przysłowia, wiersze i wszelkie dostępne teksty składające się na ustną twórczość, folklor; taka różnorodność cechuje *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny* Bartmińskiego i Mazura (1978). Dzięki tej różnorodności możliwe się stało konfrontatywne zbadanie języka folkloru i udowodnienie, że ma on status swoisty, że jest swoistym stylowym wariantem gwary, kontrastującym z gwarą potoczną, a jego zasięg jest ponaddialektalny i interdialektalny. Książka Jerzego Bartmińskiego *O języku folkloru* (1973) oparta na dyferencjalnej teorii stylu poetyckiego Jakobsona i Kuryłowicza połączyła opis dialektologiczny (obejmujący fonetykę, morfologię, słownictwo i składnię poetyckich tekstów ludowych) z opisem stylistycznym. Ludowy poetycki interdialekt ujawnił tak wiele regularnych różnic w stosunku do zwykłego mówienia, tj. potocznej gwary, że umożliwiło to z kolei wprowadzenie pojęcia derywacji stylistycznej. Pod takim tytułem wyszła w roku 1977 książka J. Bartmińskiego poświęcona gwarze ludowej w funkcji języka artystycznego, będąca jego rozprawą habilitacyjną. Derywacyjna koncepcja stylu znalazła zastosowanie ogólniejsze, została zastosowana do interpretacji relacji między stylami polszczyzny ogólnej. Styl potoczny uznano za centrum systemu stylowego języka, a pozostałe style – naukowy, urzędowy – za jego stylistyczne derywaty. W ramach pierwszego etapu badań lubelskich dotyczących języka folkloru powstały dwie prace doktorskie: *Procesy modernizacyjne w języku polskiego folkloru wierszowanego* Jana Adamowskiego (1982) i *Elementy interdialektalne w polskiej pieśni ludowej* Jerzego Sierociuka (1984, opublikowana jako książka pt. *Pieśń ludowa i gwara*, Lublin 1990).

3. Archiwum etnolingwistyczne: nagrania, kartoteki, komputerowa baza danych

Rozwinięcie i poszerzenie badań w kierunku folklorystyki nastąpiło w roku 1976, kiedy włączono tematykę lingwistyczną i folklorystyczną do ogólnopolskiego programu badań nad kulturą narodową, kierowanego przez prof. prof. Czesława Hernasa i Mieczysława Klimowicza z Wrocławia. Powołano w Lublinie zespół, mający za zadanie przygotowanie słownika języka folkloru, przede wszystkim „formuł” czyli frazeologizmów i frazemów pieśniowych. Utworzono w Instytucie Filologii Polskiej UMCS kartotekę pieśni ludowych na podstawie ok. 60 tys. zapisów drukowanych oraz własnych zapisów terenowych. W ostatnim czasie z tej ogromnej kartoteki wydzielono do szczegółowszego opracowania kolędy, które są gatunkiem budzącym wciąż największe zainteresowanie. Po

tomie *Kolędowanie na Lubelszczyźnie* (1986) przewidziana jest publikacja antologii *Polskie kolędy ludowe* (2002).

Zasady gromadzenia i użytkowania tekstów oparto na fasetowo-deskryptorowym języku informacyjno-wyszukiwawczym, którego szczegóły zostały przedstawione zbiorowo w specjalnym zeszycie „Literatury Ludowej” (4–6 z roku 1979). Całość tekstów pieśni i wierszy z *Ludu* Kolberga – w liczbie około 25 tysięcy utworów – wpisano do komputera wedle specjalnego systemu opracowanego przez kierownika Zakładu Metod Numerycznych UMCS, doc. Światomira Ząbka w porozumieniu z prof. Jerzym Woronczakiem. Postała w ten sposób baza (jej robocza nazwa FOLBAS) umożliwiła swobodne wielokrotne przeszukiwanie tekstów wedle klucza leksykalnego i stanowi do dziś podstawową pomoc przy zestawianiu wariantów tekstów i rozpoznawaniu stereotypowych motywów na potrzeby słownika. Erotyk ludowy pod kątem powtarzalności motywów i wątków opracowała Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska (doktorat w 1988, publikacja pt. *Miłość ludowa*, Wrocław 1991).

Równoległe z tworzeniem kartoteki pieśni i ekscerpowaniem materiałów ze źródeł dukowanych prowadzono (kontynuowano) nagrania żywych tekstów gwarowych w terenie. Archiwum etnolingwistyczne, które objęło zarówno pieśni, jak też opowiadania potoczne i ludową prozę artystyczną, doszło w ciągu kilkudziesięciu lat pracy do zasobności ponad 1300 taśm i kaset (zob. Maksymiuk, Michalec, 1999). Dokonano transkrypcji tekstów i melodii większości pieśni, uzyskując tzw. małą kartotekę regionalną liczącą ok. 12 tys. zapisów. Na jej podstawie przygotowywany jest tom lubelski do serii *Polska pieśń i muzyka ludowa*, wydawanej przez IS PAN pod red. Ludwika Bielawskiego. Z materiałów archiwum korzystała Stanisława Niebrzegowska, autorka tomu *Przestrach od przestrachu. Rośliny w ludowych przekazach ustnych* (Lublin 2000), otwierającego planowaną serię pn. „Materiały Etnolingwistyczne”.

4. Zeszyt próbny Słownika – koncepcja stereotypów jako składników językowego obrazu świata

Swego rodzaju „manifestem programowym” lubelskiej etnolingwistyki stał się wydany w roku 1980 zespołowo opracowany zeszyt próbny *Słownika ludowych stereotypów językowych* (Wrocław, Wyd. Uniwersyteckie), który ustalał podstawowe pojęcia oraz cel i metody pracy. Cel słownika określono jako semantyczny, przyjęto, że będzie nim odtworzenie ludowego obrazu świata, „ludowych wyobrażeń o świecie”. Na wybranych przykładach – słońca, konia, wołu, kukułki, rozmarynu, talarą, kochania – zaprezentowano koncepcję stereotypu jako utrwalonego wyobrażenia opisywalnego jako utrwalone połączenie semantyczne i/lub formalne, i eksplikowanego za pomocą uporządkowanego zbioru zdań

definicyjnych, czyli minimalnych kontekstów (określanych potem jako „stereotypowe motywy”) wydobywanych z tekstów ludowych, potocznych i folklorowych drogą analizy morfologiczno-tekstualnej. Zdania definicyjne (ich równoważniki) przyjęto porządkować w „kategorie semantyczne”, potem (za Wierzbicką) nazwane fasetami. Po raz pierwszy w leksykografii oddzielono dokumentację tekstową od eksplikacji, łącząc obie części artykułu hasłowego odsyłaczami numerycznymi. Obok formuł słownych typu *kukulka kuka / kuje* notowano użycia symboliczne (w pieśniach weselnych *kukulka to panna młoda*) oraz obiegowe wierzenia: *kukulka kobietom wróży, ile będą miały dzieci, zwiastuje urodzaj i dostatek itp.*

Recenzenci zeszytu próbnego podkreślali, że „jest to próba opracowania słownika nowego typu” i „niezwykle śmiały eksperyment leksykograficzny” (A. Lewicki), propozycja „nowego syntetycznego, etnolingwistyczno-folklorystycznego czy etnokulturowego gatunku w leksykografii słowiańskiej” (S. i N. Tołstojowie); uznano, że opracowanie jest przydatne dla systematyki tekstów folkloru (H. Kapełuś) i „może służyć jako wzór dla podobnych prac dotyczących folkloru innych wspólnot” (A. Hönig). Opublikowany potem w nrze 26 „Akcentu” (1986) blok materiałów pt. *Ludowa wizja świata i człowieka* przedstawił wybrane hasła (*słońce, ogień, woda, kamień, góra, wiatr*) w jeszcze innej wersji.

5. Problemy teoretyczne semantyki językowej

Zgodnie z opinią jednego z recenzentów zeszytu próbnego realizacja przedstawionego projektu słownika wymagała rozwiązania wielu problemów z zakresu teorii języka i semantyki. Problemy te podjęto zespołowo w gronie językoznawców skupionych w ogólnopolskim konwersatorium „Język a kultura” (finansowanym w l. 1976–1990 ze środków wrocławskiego biura problemu węzłowego „Polska kultura narodowa”, potem z grantów KBN, środków uniwersyteckich i własnych), przy czym podejmowane badania zdecydowanie wykroczyły poza potrzeby słownika i potoczyły się swoim rytmem, angażowały też wielu badaczy z innych ośrodków naukowych, zwłaszcza Wrocławia, Warszawy, Katowic, Gdańska. Przedmiotem zbiorowej refleksji stawały się m.in. problemy derywacji w odniesieniu do różnych poziomów organizacji języka (tom pt. *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, 1981), miejsce tzw. „konotacji kulturowych” w znaczeniu słowa (*Konotacja*, 1988), rola języka w kreowaniu obrazu świata (*Językowy obraz świata* 1990, II wyd. 1999), sposoby definiowania słów we współczesnej semantyce (*O definicjach i definiowaniu*, 1993), miejsce wartości w języku (*Nazwy wartości*, 1993, *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, 1993, *Język w kręgu wartości*, 2002), lingwistyczna koncepcja stereotypów jako pojęć potocznych (*Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, 1998), profilowanie bazowych pojęć w różnych typach wypowiedzi (*Profilowanie w języku i w tekście*,

1998), kategoria punktu widzenia w języku, tekście i dyskursie (konferencja 2002, w druku). Nie brakło także pytań o tekst jako teren manifestacji świadomości indywidualnej i zbiorowej i narzędzie kreowania obrazu świata (*Tekst ustny – texte oral*, 1989; *Tekst – problemy teoretyczne*, 1998, *Tekst – analizy i interpretacje*, 1998). Pokonferencyjne tomy były drukowane w Lublinie (zwykle w ramach „czerwonej serii” Instytutu Filologii Polskiej UMCS), oraz we Wrocławiu.

Niektóre zagadnienia stały się tematami rozpraw doktorskich. Pod kierunkiem J. Bartmińskiego przygotowane i obronione zostały rozprawy doktorskie: *Polski sennik ludowy* Stanisławy Niebrzegowskiej (1995), *Drzewa w ludowym językowym obrazie świata* Marzeny Marczewskiej (1996), *Przepowiednie pogody jako gatunek mowy* Anny Koper (2000), *Etymologia a konotacja słowa* Małgorzaty Brzozowskiej (2001), *Profile pojęcia ‘woda’ w polszczyźnie ludowej i potocznej* Urszuli Majer-Baranowskiej (2002). Na ukończeniu jest doktorat Joanny Szadury nt. dyferencjacji stylowo-gatunkowej obrazu ognia w polszczyźnie. W ścisłym powiązaniu z pracami nad słownikiem stereotypów powstała rozprawa habilitacyjna Jana Adamowskiego pt. *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne* (Lublin 1999).

Podjmując nasuwające się kolejne pytania nadawano w efekcie lubelskim pracom etnolingwistycznym w coraz większym stopniu charakter antropologiczno-kulturowy i zarazem zbliżony do nurtu kognitywistycznego nabierającego wagi w lingwistyce światowej, zwłaszcza amerykańskiej.

6. Pierwszy tom *Słownika stereotypów i symboli ludowych*

Pierwsze zeszyty słownika etnolingwistycznego ukazały się dopiero w l. 1996 i 1999. Główne założenia przyjęte w zeszycie próbnym nie zmieniły się. Pozostano przy decyzji rozszerzenia opisu ze stereotypów ściśle językowych na językowo-kulturowe i odpowiednio do tego objęcia zasięgiem nie tylko pieśni, jak pierwotnie planowano, ale też innych gatunków folkloru, prozy ludowej oraz zapisów wierzeń i zachowań. Pozwoliło to na pełniejsze przedstawienie ludowej konceptualizacji świata i ludowej mentalności. Najważniejszą innowacją było uporządkowanie dokumentacji wedle gatunków mowy. Zwiększyło to czytelność i atrakcyjność słownika, dostarczyło też nowych informacji na temat gatunkowej dyferencjacji znaczeń.

Słownik ma charakter ideograficzny, tzn. podstawową jednostką hasłową są nie słowa (jak w słowniku językowym) i nie odpowiadający im realny przedmiot (jak w encyklopedii), lecz semantyczny korelat, stojący między słowem i odpowiadającym mu obiektem po stronie rzeczywistości. Ten typ słownika wymagał nowego typu definicji, którą nazwano „definicją kognitywną” (Bartmiński 1988). Przyjmuje ona za cel pełny opis typowego przedmiotu, budowany z punktu widzenia „naiwnego użytkownika języka”, opis ułożony w postaci sądów w zespoły

(fasety), odwzorowujące kognitywną strukturę pojęcia. Układ faset, ich wypełnienie treściowe zależą od typu hasła i przyjętego *genus proximum* (składnika nadrzędnego)¹.

Artykuł hasłowy w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* składa się z eksplikacji i dokumentacji, poprzedzonych wstępem i uzupełnionych bibliografią. Część dokumentacyjna zawiera wybrane cytaty (także streszczenia) z tekstów ludowych, od najprostszycych i najstarszych małych gatunków folkloru, poprzez pieśni obrzędowe, aż do gatunków prozatorskich, opisów praktyk, zapisów wierzeń, relacji ludowych i poezji chłopskiej. Wariantywne konteksty układane są w zespoły i zapisywane syntetycznie jako stereotypowe motywy.

Słownik spotkał się z pozytywnym przyjęciem, wywołał żywą dyskusję w środowisku językoznawców i folklorystów. Komisja Folklorystyczna Komitetu Nauk o Literaturze PAN poświęciła mu osobne posiedzenie, którego zapis opublikowała „Literatura Ludowa” (nr 6 z roku 1998 i nr 1 z roku 2000). Moskiewska recenzentka uznała, że „wraz z ukazaniem się tomu lubelskiego i pierwszego tomu moskiewskiego słownika *Славянские древности* pod red. N.I. Tołstoja, (Moskwa 1995) leksykografia etnolingwistyczna staje się samodzielnym kierunkiem slawistyki, reprezentującym integralne podejście do języka i kultury” (Swietłana M. Tołstojowa, „Żiwaja Starina” 1997, nr 4, s. 52).

7. Czasopismo „Etnolingwistyka”

– forum dyskusyjne etnolingwistów polskich i zagranicznych

Przygotowanie nowego typu słownika wymagało przedyskutowania szeregu istotnych kwestii metodologicznych i teoretycznych, wypracowania modelu artykułu hasłowego, ustalenia bazy materiałowej, przestudiowania aktualnej literatury naukowej. Dla realizacji tych zadań podjęto inicjatywę wydawania czasopisma pod nazwą „Etnolingwistyka”. W 1. numerze wydanym w roku 1988 za główny przedmiot etnolingwistyki uznano badanie językowego obrazu świata rozumianego jako obraz „naiwny”, utrwalony w języku (zarówno w jego słownictwie jak i gramatyce) i zarazem „przyjękowy”, tj. presuponowany jako podstawa spójności zdań i tekstów.

Pierwsza seria „Etnolingwistyki” (tomy I–VII, z lat 1988–1996) skupiła się na problemach teoretycznych semantyki językowej i jej powiązaniach z myśleniem i kulturą. Nawiązując do etnolingwistów amerykańskich (Sapir, Whorf) i rosyjskich (Iwanow, Toporow, Tołstojowie), Bartmiński przypomniał zarazem polskie tradycje wiązania badań języka z kulturą np. przez badaczy kaszubszczyzny. Szczególnie bliski związek połączył lubelską etnolingwistykę z badaniami Anny Wierzbickiej, której poświęcono osobny (4.) numer pisma, potem drukowano jej artykuły a także przygotowano specjalny tom przekładów jej prac anglojęzycznych (*Język, umysł, kultura* Warszawa 1999). Anna Wierzbicka weszła

też do rady naukowej pisma (od numeru 9). Zbieżność lubelskich prac nad stereotypami z założeniami amerykańskiej gramatyki kognitywnej i centralnym dla niej pojęciem prototypu pokazał Henryk Kardela w artykule *Tak zwana gramatyka kognitywna i problem stereotypu* (1988). Na antropologiczny charakter badań etnolingwistycznych wskazała najdobitniej Anna Krawczyk w artykule *Język źródłem wiedzy o człowieku*. Na łamach „Etnolingwistyki” ogłaszali swoje prace zarówno badacze wychodzący z tradycji strukturalno-semiotycznych, Jurij Apresjan (*Naiwny obraz świata a leksykografia*), Anna Pajdzińska (*Antropocentryzm frazeologii potocznej*), Ryszard Tokarski (*Językowy obraz świata a niektóre założenia kognitywizmu*), jak też uczeni o orientacji zdecydowanie kognitywistycznej, jak Tomasz Krzeszowski (*Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeniowych*) czy Jolanta Maćkiewicz (*Metafora a językowy obraz świata – na przykładzie metaforyki morskiej*).

Niektóre tomy pisma miały charakter monograficzny. Jak wspomniano, czwarty tom „Etnolingwistyki” w całości został poświęcony prezentacji i ocenie prac Anny Wierzbickiej. Anna Wierzbicka opublikowała w nim rozprawę *Uniwersalne pojęcia ludzkie i ich konfiguracje w różnych kulturach*, a szkic o jej koncepcji ogłosił Andrzej Bogusławski (*Lingwistyczny relatywizm względny. Anny Wierzbickiej rozwiązanie problemu różnorodności języków*). Tom piąty „Etnolingwistyki” przyniósł prezentację moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej; otwierał go tekst Jerzego Bartmińskiego, *Nikita Iljicz Tołstoj i program etnolingwistyki historycznej* oraz tłumaczenia tekstów Nikity Iljicza Tołstoja na temat relacji między językiem a kulturą (*Język a kultura. Niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki*) i Swietłany Michajłownej Tołstojowej (*Tekst ustny w języku i kulturze*). W dziale recenzji znalazły się omówienia prac moskiewskich etnolingwistów, publikowane w serii *Slavjanski i balkanski fol'klor* (1978, 1981, 1984, 1986, 1989). Tom 8 zawierał część referatów z odbytego w 1995 roku w Lublinie dorocznego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Językoznawczego poświęconego lingwistyce kognitywnej, w tomie 9/10 znalazły się prace na temat językowego obrazu śmierci; tom 12 zawierał referaty z międzynarodowej konferencji poświęconej 75-leciu N.I.Tołstoja, odbytej w Moskwie w roku 1998. Ostatni wydany w 2001 roku 13. tom „Etnolingwistyki” poświęcony jest w całości sprawczej funkcji języka. Autorzy odkrywają elementy wspólne w języku tradycyjnej współczesnej poezji, religii i dzisiejszej polityki.

W dziale materiałów na łamach „Etnolingwistyki” systematycznie zamieszczane są efekty badań terenowych, prowadzonych pod kątem kolejnych tomów *Słownika stereotypów i symboli ludowych* – zwłaszcza z Lubelszczyzny, ale też i spoza jej granic: relacje o kosmosie, o roślinach i zwierzętach, materiały do ludowego sennika, relacje na temat śmierci i pogrzebu, a także zapisy pieśni włóczębnych, sobótkowych, weselnych.

W specjalnym dziale publikowano wstępne wersje artykułów hasłowych do słownika: *korowaj, płacz, zmora, strzygoń, łąd i miedza, marmur, popiół, nów*. Artykuł J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowskiej w numerze 6 (1994) na temat stereotypu *słońca*, w którym po raz pierwszy zastosowano gatunkowy układ dokumentacji, zamknął etap poszukiwań nowego modelu hasła słownikowego. W tym momencie pismo w zasadzie spełniło założony cel przygotowania koncepcji słownika i pierwotna formuła pisma została wyczerpana. Ponieważ jednak „Etnolingwistyka” zaczęła funkcjonować samodzielnie, wpisując się w problematykę współczesnego językoznawstwa antropologicznego i kognitywnego, postanowiono kontynuować jej wydawanie, rozszerzając jednak jej profil i zasięg – z krajowego na międzynarodowy. Tomy 8–13 (1996–2001) stanowią już nową serię z podtytułem *Problemy języka i kultury*. Pozostając przy tradycji ludowej, gwara i folklorze, redakcja podkreśla, że przedmiotem etnolingwistyki jest język we wszystkich jego odmianach, także ogólnej, w jego relacji do kultury, człowieka i społeczeństwa; zdecydowano więc, by publikować w bardziej systematyczny niż dotąd sposób także analizy porównawcze pokazując ogólnosłowiański, a nawet szerszy zasięg niektórych zjawisk. Na łamach pisma opublikowano szereg tekstów dotyczących polskiego języka ogólnego, w tym zwłaszcza współczesnego dyskursu politycznego (Andrzeja Kominka o językowym obrazie Kościoła z punktu widzenia głównych sił społecznych w Polsce w latach 1980–81; Agnieszki Mikołajczuk o kognitywnym obrazie gniewu we współczesnej polszczyźnie). Część tekstów opublikowanych w nowej serii odnosi się do innej niż polska, tradycji językowej i kulturowej. Podjęto także badania konfrontatywne, publikując analizy na tematy porównawcze: polski *lud* i franc. *peuple* (Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński) i *kobieta* w języku polskim i francuskim (Catherine Pelletier), *ojczyzna* w polskim i rosyjskim obrazie świata (Weronika Telija, Irina Sandomirska, Jerzy Bartmiński), polska *dola* – rosyjska *sud'ba* (Jerzy Bartmiński); wyrażenia typu „*O Jezu!*” – na tle porównawczym (Anna Wierzbicka); symbolika kolektywna w Polsce i w Niemczech (Michael Fleischer), bałto-słowiańskie lameny pogrzebowe (Lidia Niewska), polska i francuska metaforyka śmierci (Anna Krzyżanowska), zestawienia bliźniacze w języku polskim, angielskim i węgierskim jako wykładniki wyznawanego systemu wartości (Jolanta Szpyra) itp.

Najbliższe dwa roczniki, będą poświęcone stereotypom narodowości funkcjonującym współcześnie w naszym regionie Europy.

8. Badanie języka w kontekście wartości

W roku 1985 w związku z planowaną *Encyklopedią Kultury Polskiej XX wieku* kierownictwo problemu węzłowego „Polska kultura narodowa” zaproponowało opracowanie metodami leksykografii lingwistycznej semantyki nazw wartości na materiale ogólnej polszczyzny. Wartości są bowiem jądrem każdej kultury, są

też fundamentem językowego obrazu świata. Przedstawiony przez Bartmińskiego *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego* (1989) zawierał listę nazw wartości ważnych z punktu widzenia społecznego i narodowego, wybranych do szczegółowego opracowania metodami zbliżonymi do metody „definicji kognitywnej” przyjętej dla SSiSL. Założono, że opracowanie „powinno prowadzić do odtworzenia zespołu tych treści ideowych, które animowały polskie życie społeczne, kulturalne i polityczne ostatnich wieków, inaczej mówiąc, powinno prowadzić do językowej rekonstrukcji polskiego świata wartości.” (Bartmiński 1989, 294).

Wytypowano do opracowania:

- a. nazwy abstrakcyjnych bytów pojęciowych, jak *dobro, zło, piękno, brzydota, prawda, fałsz*;
- b. nazwy wartościowanych postaw ogólnoludzkich (*miłość, nadzieja, rozpacz*);
- c. nazwy stanów i sytuacji społecznych (*wolność, niewola, tolerancja*);
- d. nazwy zachowań indywidualnych i zbiorowych (*rewolucja, walka, praca*);
- e. nazwy zbiorowości ludzkich (*naród, rodzina*);
- f. nazwy instytucji politycznych, społecznych i kulturowych (*państwo, kościół, język*);
- g. nazwy osób i rzeczy, które są nosicielami wartości i stają się wartościami w odczuciu zbiorowym (*matka, ojciec, dziecko, dom, chleb, pieniądze*);
- h. nazwy przedmiotów traktowanych jako symbole wartości (*krzyż, orzeł*).

Dotychczas wydano tom studiów nad nazwami wartości (*Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, 1993), w których poza tytułowym pojęciem *wartości* (Jadwiga Puzynina), zamieszczono opisy takich nazw wartości, jak: *pokora* i *pycha* (Renata Grzegorzczkova), *prawda* (Krzysztof Korzyk), *miłosierdzie* (Danuta Bieńkowska), *cierpliwość* (Danuta Kowalska), *odpowiedzialność* (Jan Dokurno), *mądrość* (Ewa Borowiecka), *twórczość* (Dorota Śliwa), *praca* (Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska), *wolność* (Maciej Abramowicz), *patriotyzm* (Ireneusz Karolak), *obywatel* (Danuta Bartol-Jarosińska), *państwo* (Anna Koper), *lud* (Jerzy Bartmiński, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska), *wierzyć* (Zofia Zaron), *Polak* (Joanna Szadura).

Specjalny tom studiów poświęcono pojęciu ojczyzny w różnych językach europejskich (*Pojęcie ojczyzny w językach europejskich*, 1993): angielskim, białoruskim, bułgarskim, czeskim, francuskim, hiszpańskim, niemieckim, polskim, rosyjskim, ukraińskim, słowackim, włoskim.

Prace nad słownikiem aksjologicznym są w toku. Zainteresowanie nimi zgłosili uczestnicy Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej organizowanej przez Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną UW, którzy w listopadzie 2001 zawiązali

międzynarodowe konwersatorium internetowe EURO-JOS. Wyniki ich prac będą drukowane m.in. na łamach „Etnolingwistyki”.

9. Rozszerzenie prac na polski język ogólny

Kulturowy kontekst języka uwzględnia tom II *Encyklopedii Kultury Polskiej XX wieku – Współczesny język polski*, 1993 (II wyd. 2001) przygotowany co prawda w gronie autorów ogólnopolskich, ale wedle koncepcji, która była dyskutowana w środowisku konwersatorium „Język a kultura” i ma charakter antropologiczno-kulturowy i kognitywny, koresponduje więc z założeniami lubelskiej etnolingwistyki.

10. Podsumowanie

- 1) W środowisku lubelskim traktuje się etnolingwistykę jako dziedzinę współczesnego językoznawstwa, która bada język w jego powiązaniach z kulturą i historią danych społeczności (środowiskowych, regionalnych, narodowych), zwłaszcza z wypracowaną przez nie sferą zachowań, systemami wartości, wspólnotową mentalnością. Skupiając uwagę na „kulturze w języku”, zmierza do podmiotowej rekonstrukcji obrazu świata utrwalonego w języku.
- 2) Etnolingwistyka, będąc kierunkiem w lingwistyce, pozostaje w najbliższych związkach z folklorystyką, etnografią, nauką o literaturze i kulturze. Mieści się raczej w szerszych ramach etnonauki, antropologii kulturowej i kognitywistyki.
- 3) Badając związki języka z kulturą, etnolingwistyka nie ogranicza się tylko do małych języków etnicznych („mikrojęzyków”), egzotycznych języków indiańskich, afrykańskich itp., języków mniejszości narodowych, do dialektów i gwar ludowych², lecz obejmuje zainteresowaniem wszystkie odmiany języka narodowego, w tym także język ogólny, w całym bogactwie jego odmian, stylów i gatunków mowy. Wedle metod etnolingwistycznych można opisać zarówno język o statusie światowym, jak angielski, jak język lokalny, jakim jest kaszubszczyzna.
- 4) Kluczowe pojęcia etnolingwistyki to językowy (językowo-kulturowy) obraz świata będący wynikiem swoistej konceptualizacji rzeczywistości przez mówiących; stereotypy jako składniki językowego obrazu świata; wartości w szerokim rozumieniu jako czynnik sterujący konceptualizacją i procesami profilowania pojęć i obiegowych stereotypów w komunikacji społecznej.
- 5) Bazą materiałową etnolingwistyki są dane językowe (systemowe dotyczące gramatyki i słownictwa, zapisy tekstów, zwłaszcza kliszowanych) oraz dane „przyjęzykowe”: dokumentacja wierzeń, mitów, zrytualizowanych zachowań i systemów wartości.
- 6) Etnolingwistyka lubelska realizuje program zbliżony do synchronicznej etnolingwistyki amerykańskiej (E. Sapira, B. Whorfa) i nastawionej historycznie etnolingwistyki rosyjskiej (szkoła W. W. Iwanowa i W. N. Toporowa, szkoła N. I. Tołstoj), z żadną z nich nie utożsamiając się do końca, ciężąc raczej

- ku ujęciom panchronicznym. Podejmując zagadnienia nauki o języku współczesnym, uwzględnia fakty z przeszłości obecne jako dziedzictwo we współczesności.
- 7) Ujmując syntetycznie główne cele studiów powstających w lubelskim zespole etnolingwistycznym i w rozszerzającym się z latami gronie jego współpracowników, można powiedzieć, że wszystkie podejmowane prace bezpośrednio lub pośrednio mają odpowiadać na pytania o to, jak świadomość zbiorowa utrwalona w języku i wypowiedzająca się poprzez teksty językowe i zachowania kulturowe konceptualizuje rzeczywistość, tzn. jak dzieli ją na elementy, jak je nazywa, z jakiego punktu widzenia i z jaką szczegółowością podziału dokonuje, jakie ustala relacje między przedmiotami i zdarzeniami, jaką pozycję wyznacza w świecie człowiekowi, jak modeluje zachowania człowieka w zależności od różnych ról społecznych. Inaczej mówiąc – jak w ramach określonej formacji kulturowej człowiek, *homo loquens*, percypuje i pojęciowo ujmuje siebie i otaczający świat.

BIBLIOGRAFIA

- Adamowski Jan, 1999, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin, Wyd. UMCS.
- Adamowski Jan, Niebrzegowska Stanisława (red.), 1999, *W zwierciadle języka i kultury*, Lublin, Wyd. UMCS
- Bartmiński Jerzy, 1985, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*, s. 25–53.
- Bartmiński Jerzy, 1986, *Czym zajmuje się etnolingwistyka?* „Akcent” nr 26, s. 16–22.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*. Praca zbiorowa pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 1989, *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego*, [w:] *Język a kultura*, t. II, pod red. J. Anusiewicza, J. Bartmińskiego, Wrocław, s. 293–312.
- Bartmiński Jerzy (red.), 1993, *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t.2. *Współczesny język polski*. Wrocław, Wyd. Wiedza o Kulturze (2. wydanie: Lublin 2001).
- Bartmiński Jerzy, 1996, *O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”*, [w:] *SSiSL*, 9–34.
- Bartmiński Jerzy, 2000, *Izmenenija jazykovej kartiny mira poljakov*, [w:] *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahundert. Ein Internationales Handbuch*, (hrsg.) Lew Zybatow, Frankfurt am Main, Teil I, s.481–492.
- Bartmiński Jerzy, 2001a, *O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, pod red. Stanisława Dubisza i Stanisława Gajdy, Warszawa, s. 27–53.

- Bartmiński Jerzy, 2001b, *Nekotorye spornye problemy etnolingvistiki*, [w:] *Jazyk i kul'tura. Problemy sovremennoj etnolingvistiki. Materialy meždunarodnoj naucznoj konferencii*, Minsk 2–4 nojabrja 2000, Red. I. Tokareva, Minsk, s. 16–22.
- Bartmiński Jerzy, 2002, *La langue polonaise comme symbole d'identité nationale*, [w:] *Mythes et symboles politiques en Europe centrale*, sous la direction de Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, Paris, Presses Univ. de France, s. 519–537.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1997, *Kognitivnoe opredelenie, profilirovanie ponjatej i subektnaja interpretacija mira*, [w:] *Kognitivnaja lingvistika konca XX veka. Materialy meždunarodnoj naucznoj konferencii*, Minsk, 7–9 oktjabrja 1997, cz. I, s. 4–8.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Ethno-linguistic explorations in Lublin: „Dictionary of folk stereotypes and symbols”, „Ethnolinguistics” series 1998–1998*, [w:] *Ethnology and anthropology at the time of transformation. Poland at the 14th Congress of the International Union of Anthropological and Ethnological Sciences*, ed. by K. Kaniowska, D. Markowska, Łódź, s. 135–137.
- Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard, 1986, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów* pod red. T. Dobrzyńskiej, Wrocław, s. 65–81.
- „Etnolingwistyka” t. 1–13, pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin 1988–2001.
- Grzegorzczukowa Renata, 1995, *Die Lubliner antropologisch-kulturelle und kognitive Sprachwissenschaft der letzten Jahrzehnte*, [w:] „Convivium”. *Germanisches Jahrbuch. Polen*. Bonn, Deutscher Akademischer Austauschdienst, s. 153–179.
- Językowy obraz świata*, praca zbiorowa pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1990, wyd. II Lublin 1999.
- Judin Aleksej, 1998a, *Problemy jazyka i narodnoj kultury v lublinskoj „Etnolingvistike”, „Živaja Starina”* [Moskwa] nr 2, s. 57–59.
- Judin Aleksej, *Etnolingvistika*, [w:] *Kul'turologija. XX vek. Enciklopedija*. Red. S. Ja. Levit. t. 2, Sankt-Peterburg, Univ. Kniga, s. 408–411.
- Konotacja*, praca zbiorowa pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin 1988.
- Maksymiuk Beata, Michalec Anna, 1999, *Aktualny stan zasobów Archiwum Etnolingwistycznego UMCS w Lublinie, „Twórczość Ludowa”*. Kwartalnik STL, Lublin, nr 43, s. 41–43.
- Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*. Redaktorzy: J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin 1993.
- Niebrzegowska Stanisława, 2001, *Etnolingvistika v Lublinie*, [w:] *Jazyk i kul'tura. Problemy sovremennoj etnolingvistiki. Materialy meždunarodnoj naucznoj konferencii*, Minsk 2–4 nojabrja 2000, Red. I. Tokareva, Minsk, s. 22–28.
- O definicjach i definiowaniu*. Redaktorzy: J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin 1993.
- Pojęcie derywacji w lingwistyce*, praca zbiorowa pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1981.
- Pojęcie ojczyzny w językach europejskich*, pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin 1993.
- Profilowanie w języku i w tekście*, pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego, Lublin 1998.
- SSiSL 1996, 1999 – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1 *Kosmos*, cz. 1 *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, cz. 2 *Ziemia, woda, podziemie*. Koncepcja całości i redakcja J. Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska, Lublin.

- Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, pod red. J. Anusiewicz i J. Bartmińskiego, Wrocław 1998.
- Tekst. Problemy teoretyczne*, pod red. J. Bartmińskiego, B. Bonieckiej, Lublin 1998.
- Tekst. Analizy i interpretacje*, pod red. J. Bartmińskiego, B. Bonieckiej, Lublin 1998.
- Tolstaja Svetlana Michajlovna, 1993, *Etnolingvistika v Lubline*, „Slavjanovedenie” [Moskwa, RAN], s. 47–59.
- Zieniukowa Jadwiga, 1998, *Z problemów etnolingwistyki*, [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*. Red. Ewa Jędrzejko, Katowice, s. 233–241.

PRZYPISY

- ¹ Zestaw faset wykorzystywany w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* t. I *Kosmos* (1996, 1999):
- nazwy z uwzględnieniem ich różnych znaczeń i odniesień; **derywaty, synonimy;**
- hiperonim**: hasło nadrzędne wobec analizowanego, np. dla *rozmarynu* – *ziele*, dla *konia* – *zwierzę*, dla *kochać* – *czuć*;
- hiponim**: hasło (hasła) podrzędne, np. dla *konia* – *ogier/walach* i *kobyła*;
- kohiponimy**;
- kolekcja**: z jakimi innymi przedmiotami przedmiot hasłowy współwystępuje w jednym miejscu i czasie na zasadzie pełnienia jakiejś wspólnej funkcji;
- opozycje**, tj. „antonimy” na poziomie ponadleksykalnym (znaczeń naddanych);
- pochozenie**: (a) z czego pochodzi przedmiot hasłowy, (b) co pochodzi od przedmiotu hasłowego;
- wygląd**;
- właściwości** nie związane z wyglądem przedmiotu hasłowego;
- części**, z jakich składa się przedmiot hasłowy;
- ilość**: w jakich ilościach występuje przedmiot hasłowy;
- czynności, procesy, stany**, jakie wykonuje (jakim podlega, w jakich jest) przedmiot hasłowy;
- działania sprawcze**;
- przeżycia**: co przeżywa przedmiot hasłowy;
- przyczyna**: przedmiot hasłowy jako przyczyna czegoś;
- skutek**: przedmiot hasłowy jako rezultat, wynik, skutek czegoś;
- obiekt**: przedmiot hasłowy jako obiekt oddziaływania;
- adresat, rozmówca**: przedmiot hasłowy jako adresat wypowiedzi i/lub rozmówca;
- zastosowanie, użytek, narzędzie**;
- lokalizacja, lokalizator**: (a) lokalizacja przedmiotu hasłowego, (b) przedmiot hasłowy jako miejsce lokalizacji czegoś;

czas: (a) tło czasowe przedmiotu hasłowego, (b) przedmiot hasłowy jako tło czasowe czegoś;
przepowiednie;
ekwiwalencje kulturowe, wewnątrz- i międzytekstowe przedmiotu hasłowego, np. koń i samochód w praktykach wróżebnych dzieci, rozmaryn i ruta jako kwiaty do wieńca panny itp.;

symbolika: (a) symbole przedmiotu hasłowego, (b) przedmiot hasłowy jako symbol czegoś.

² Taki program badań etnolingwistyki przedstawia np. Jadwiga Zieniukowa w artykule *Z problemów etnolingwistyki*, 1998, podkreślając jednak, że jest to tylko jeden nurt we współczesnej etnolingwistyce, który nb. całkowicie pokrywa się z polem badawczym socjolingwistyki lub też przyjmuje charakter wyraźnie interdyscyplinary.

Ethnolinguistic research in Lublin

SUMMARY

The author presents successive stages in the development of ethnolinguistic research at the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. The first stage of that research dealt with the language of folklore investigated against the background of local rural dialects; this stage led to the publication of the book *O języku folkloru* [On the language of folklore] (1973), the concept of stylistic derivation (cf. the book *O derywacji stylistycznej* [On stylistic derivation], 1977) and the project of a dictionary of folk stereotypes and symbols (*Słownik stereotypów i symboli ludowych*) announced in 1980 and implemented since 1996 as a series of publications. This research, which draws on the work of American (Sapir, Whorf) and Russian (Ivanov, Toporov, S. and N. Tolstoj) scholars, has several features that make it distinct. Among them is the focus on the concept of the linguistic image of the world and the problem of stereotypes. Accounting for the cultural aspect in the description of word meaning has led the scholars in Lublin to work out special research tools such as the so-called cognitive definition and the profiling of concepts. The theoretical aspects of the studies conducted by those linguists have been discussed at regularly organized national conferences, which have yielded several book publications (fifteen volumes of the Lublin „red series”) as well thirteen volumes of the annual journal „Etnolingwistyka”. The ethnolinguistics of Lublin has extended its scope of interest beyond the investigation of rural dialects and folklore, to cover also general language, including its internal, stylistic and generic differentiation, as well as aspects of comparative, cross-linguistic research, especially in the areas of semantics and axiology. The ethnolinguistic research in Lublin can be placed within the current of contemporary anthropological-cultural and cognitive linguistics.